

гічного законодавства (див. статтю 69 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

Екологічна шкода, на відміну від матеріальної, безпосереднім об'єктом свого посягання має природне середовище, природні процеси обміну і, отже, екологічні інтереси суспільства стосовно чистого, продуктивного, генетично різноманітного природного середовища перебування.

Екологічна шкода проявляється в різноманітних формах: забруднення довкілля, виснаження екологічних ресурсів природи, порушення обмінних зв'язків між окремими елементами природного середовища, руйнування екологічних систем природи тощо.

Головна особливість екологічної шкоди полягає в наявності невідновних, відносно відновних чи важко відновних втрат у навколишньому природному середовищі, відтворення яких пов'язане з тривалим періодом часу.

Саме наявність екологічної шкоди дає підстави для прийняття рішення про оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації. Ця обставина повинна бути домінуючою і в подальшому має знайти належне відображення в законодавстві про надзвичайні екологічні ситуації.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2002 р.

Я.Г. Лизогуб

ВІДМЕЖУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ПЕРЕДАЧІ ЛЮДИНИ ВІД СУМІЖНИХ ЗЛОЧИНІВ

Кожний конкретний склад злочину являє собою сукупність саможивних ознак (елементів), що утворюють у своїй єдності комплексну систему. Відсутність хоча б однієї з них виключає склад злочину взагалі. Ці положення вже давно були теоретично і законодавчо чітко визначені, у зв'язку з чим у працівників правоохоронних органів (ОВС, СБУ, прокуратури) та суду не виникає питань із цього приводу при кваліфікації дій винних осіб. Проте сьогодні в законодавстві існує ряд не до кінця вирішених проблем, і одна з причин такого становища - громіздкість і неточність викладу норми в рамках

конкретної статті, що підриває її охоронний потенціал. Це стосується, зокрема, норми про кримінальну відповідальність за ганебне для сучасної України явище - торгівлю людьми.

Порушення права людини на волю й особисту недоторканність у процесі вчинення торгівлі людьми й стало головним чинником її криміналізації. Постійне ж зростання й поширення цієї незаконної діяльності змусило державу якомога швидше вжити заходів щодо її попередження та припинення. До Кримінального кодексу України було введено ст. 124¹, якою передбачалася відповідальність за торгівлю людьми. У новому Кримінальному кодексі від 2001 року цю статтю було дещо перероблено, але багато питань так і залишилися остаточно не вирішеними. Виклад змісту норми, на наш погляд, по суті не зовсім відповідає назві ст. 149 КК України: "Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини".

"Кримінально-правова охорона соціальних цінностей суспільства, - підкреслює професор В.С. Зеленецький, - здійснюється на підставі відповідних норм права".¹ Далі автор продовжує: "Прагнення держави до досягнення всеосяжної правової регламентації об'єктів захисту іноді призводить до конструювання таких кримінально-правових норм, які в різних статтях кримінального кодексу дублюють ознаки тієї ж злочинної діяльності".² Окремі аспекти цієї проблеми і є предметом нашого розгляду.

Так, у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України³ зазначено: "Продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці". Незважаючи на деякі зміни, котрих норма зазнала в результаті її законодавчого "чищення" в процесі прийняття нового Кримінального кодексу, у ній ще залишилися положення, які є складними для розуміння і правильно-

¹ Зеленецький В.С. Возбуждение уголовного дела при конкуренции уголовно-правовых норм // Вісник ЛІВС МВС України. - Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. - № 3. - С. 73.

² Там само.

³ Див.: Кримінальний кодекс України, прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року. Офіційний текст. - К.: Юрінком-Інтер, 2001. - С. 72.

го тлумачення норми. Вони можуть сприяти помилковим уявленням про їх зміст. Наприклад, у ст. 149 говориться: "...з метою сексуальної експлуатації, ...втягнення у злочинну діяльність, ... використання у збройних конфліктах...". За змістом даної диспозиції можна констатувати, що мета є обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України. У випадку вчинення продажу людини, а також іншої її оплатної передачі або здійснення стосовно неї незаконної угоди, де мета цього діяння буде іншою, ніж одна з тих, що зазначені в самій нормі, дії винних у цьому осіб підпадати під ознаки злочину, описаного в ст. 149 КК України, не будуть, тобто дії винного не можуть бути кваліфіковані як торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини.

На наш погляд, це неадекватно відображає суспільну небезпечність самого діяння (продажу, іншої оплатної передачі, здійснення незаконної угоди стосовно людини), вчинюваного з метою наживи або отримання іншої вигоди, що може й не бути пов'язаним з подальшим використанням потерпілого. Саме мета наживи або отримання якоїсь іншої вигоди породжують бажання винного скоїти розглядуваний злочин. Вони й мають бути законодавчо зафіксовані в ч. 1 ст. 149 КК України як обов'язкові ознаки його суб'єктивної сторони. Їх відсутність свідчитиме, що вчинене не підпадає під дію цієї норми.

Розглянемо приклад. Особа Б. має грошовий борг перед особою А., яка перебуває за кордоном України (обидві особи - громадяни України), і можливість його повернення становить проблему для Б. у зв'язку з відсутністю грошей. А., маючи бажання отримати борг, дає завдання Б. у рахунок погашення боргу знайти будь-яку людину для проведення над нею незаконних дослідів медичного характеру за кордоном. Б., маючи бажання звільнитися від боргу, знаходить відповідну кандидатуру - особу С., яку переправляє через державний кордон України та передає особі А., котра здійснює незаконні дослідження над потерпілим. На перший погляд, ми начебто маємо закінчений склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 149 КК України, однак метою продавця була саме вигода, а те, що потерпілий надалі буде використовуватися для незаконних дослідів, для нього ніякого значення не має. Законодавець не вказав у диспозиції розглядуваної статті на такі види мети, як нажива або інша вигода. Законодавчо не передбачено і скоєння даного злочину з метою проведення незаконних дослідів над людиною. Виникає питання, чи є в діях продавця склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 149 КК України? Вважаємо, що ні, оскільки в

диспозиції цієї норми відсутня така мета подальшого використання людини, як проведення незаконних дослідів над нею. Діяння Б. являє собою співучасть у вчиненні злочину "Незаконне проведення дослідів над людиною" (ч. 5 ст. 27 та ч. 1 ст. 142 КК України).

З наведеного прикладу видно, що правова конструкція диспозиції досліджуваної статті вимагає доопрацювання, яке, на наш погляд, повинне не ускладнювати текст норми зайвими положеннями про діяння, що мають ознаки конкретного злочину, а, навпаки, полегшувати її розуміння та виключати двозначність у її тлумаченні.

Утруднює кваліфікацію і наявність у ч. 1 ст. 149 КК України такої мети цього злочину, як використання людини у збройних конфліктах. Ця мета є однією з обов'язкових альтернативних умов скоєння даного злочину. Водночас у чинному КК України міститься норма про кримінальну відповідальність за найманство, однією з форм якого є вербування найманців з метою використання у військових конфліктах інших держав або насильницьких діях (ч. 1 ст. 447). Юридичний аналіз згаданих двох злочинів свідчить, що ч. 1 ст. 149 і ч. 1 ст. 447 певним чином співвідносяться між собою.

Ускладнений виклад диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України стає підґрунтям неточного її тлумачення, зокрема в одному з коментарів чинного КК України.¹ Автор, який коментував норму про відповідальність за торгівлю людьми, в абзаці 18 п. 4 зазначив: "Передача людини іншій особі з метою використання першої у збройному конфлікті як найманця потребує кваліфікації за ст.ст. 27 і 447 як пособництва (чи підбурювання) у вербуванні найманців, а також за ст. 149". Дозволимо собі не погодитися з запропонованим варіантом кваліфікації зазначених дій. Особа яка передає людину для вказаних цілей, фактично вже має на цю людину "відповідні права". Людина ж у свою чергу в даній ситуації є ні ким іншим як предметом угоди, з яким "можна робити все що завгодно": продати, подарувати тощо. Тому підстави для кваліфікації, яку пропонує автор у випадку подальшої передачі цієї людини, тобто передачі її третім особам (про що саме і йде мова в тексті коментаря), виглядають дуже спірними, оскільки навряд чи особа, яка придбала людину, буде її вербувати. Скоріше за все, такого потерпілого стануть використовувати примусово, бо за нього вже сплачено гроші, і він являтиме собою не найманця, а дешеву робочу силу. Але дані випадки не слід розглядати як

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Канон, 2001. - 1104 с.

єдино можливі. Судова практика з цих питань в Україні майже відсутня, і не виключено, що можуть виникнути такі ситуації, коли потерпілого, навіть за умов "права власності" щодо нього, будуть вербувати, сплачуючи йому гроші за використання. Це поки що уявляється дивним, оскільки навіщо особі, яка придбає такого потерпілого, йти на ризик (бо торгівля людьми - це злочин) і платити за нього гроші, щоб потім йому ж додатково оплачувати послуги найманця на загальних підставах. Хоча, незважаючи на явну безглуздість ситуації, її не можна виключати.

На нашу думку, найманцем слід вважати лише ту особу, яка завербована для використання в збройних конфліктах і насильницьких діях і керується, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду. Такій особі сторона (або представники сторони за її дорученням), котра перебуває в конфлікті, дійсно обіцяє матеріальну винагороду, істотно вищу за винагороду, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, що входять до особового складу збройних сил даної сторони.¹ Тобто, якщо людині, яка братиме участь у конфліктах, не будуть сплачені відповідні кошти, її не можна вважати найманцем.

З огляду на викладене пропонуємо свій варіант кваліфікації дій винних осіб. Так, якщо особа продала чи передала потерпілого з метою подальшого використання останнього в збройних конфліктах інших держав, знаючи про те, що "праця" потерпілого буде добре оплачена ("жертва" дала згоду), а в подальшому так і сталося, то дії винного слід кваліфікувати за сукупністю ч. 1 ст. 149 і ч. 5 ст. 27, ч. 1 ст. 447; ч. 4 ст. 27, ч. 2 ст. 447 КК України (тобто продаж людини з метою використання останньої в збройних конфліктах, а також пособництво у її використанні у військових конфліктах чи діях і підбурювання до участі в збройних конфліктах). Вербування найманців з метою їх використання в збройних конфліктах охоплюється складом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 149 КК України, а за його межами залишається використання найманців - ч. 1 ст. 449 (ці дії не охоплюються ч. 1 ст. 149, бо являють собою реальні дії на відміну від ст. 149, де вони лише на меті) і участь у збройних конфліктах - ч. 2 ст. 447 КК України, оскільки це самостійний склад злочину.

Якщо продаж потерпілого здійснено без згоди останнього (наприклад, шляхом застосування відносно нього обману) і в подаль-

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Каннон, 2001. - С. 1094.

шому потерпілого насильницьким шляхом і без оплати було використано в збройних конфліктах, дії винної в цій передачі особи слід кваліфікувати за сукупністю ч. 1 ст. 149 і відповідної частини ст. 260 з посиланням на ч. 5 ст. 27 (пособництво). Такою кваліфікація повинна бути саме тому, що потерпілий у цьому випадку не є найманцем, бо втрачена одна з обов'язкових ознак, яка характеризує це поняття по суті і про яку вже йшла мова вище. Дії потерпілого можуть характеризуватися наявністю обставин, що виключають злочинність діяння відповідно до ст. ст. 39, 40 КК України (залежно від обставин).

Ті випадки, коли винний був переконаний у тому, що подальша участь потерпілого в збройних конфліктах буде оплатною і потерпілий дав свою згоду, але в дійсності останнього використовували безоплатно, дії продавця необхідно кваліфікувати за сукупністю ч. 1 ст. 149 і ч. 5 ст. 27, ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 447; ч. 4 ст. 27, ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 447 КК України (продаж людини з метою її подальшого використання в збройних конфліктах, а також закінчений замах на таке використання у формі пособництва й закінчений замах на участь у збройних конфліктах у формі підбурювання).

Помилкове тлумачення норми про відповідальність за торгівлю людьми, як результат складного її викладу законодавцем у рамках нового КК України, знайшло своє віддзеркалення і в науковому коментарі професора М.Й. Коржанського, який зазначає: "Продаж людини з метою її подальшої сексуальної експлуатації кваліфікується за сукупністю ст. 154 і ч. 1 ст. 149 КК...".¹ Далі він продовжує: "Продаж кількох осіб, або продаж людей, що була вчинена повторно (так у тексті - авт.), чи продаж неповнолітньої особи, або посадовою особою, від якої потерпілий був у матеріальній залежності, кваліфікується за ч. 2 ст. 149 КК. Якщо неповнолітня особа була при цьому втягнена в порнобізнес, у злочинну діяльність чи використовувалась для сексуальної експлуатації, то вчинене кваліфікується за сукупністю ч. 2 ст. 149 і статей 154, 303, 304 чи ст. 313 КК".² (Так у тексті. - Авт.).³

Одразу ж виникає питання про те, яке відношення має ст. 313 КК України (Викрадання... обладнання для виготовлення наркотич-

¹ Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. М.Й. Коржанський - К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. - С. 236.

² Там само.

³ Незрозумілим є те, яке відношення має ст. 313 КК України до розглядуваного злочину. Скоріше за все - це помилка професора М.Й. Коржанського.

них засобів...) до досліджуваного складу злочину? На наш погляд, ніякого. Що саме мав на увазі автор, є незрозумілим. Неясно також, чому він дає саме таку кваліфікацію? Чому необхідно кваліфікувати дії винного, який продав людину з метою її подальшої сексуальної експлуатації, за сукупністю статей 149 і 154 КК України. З французької "exploitation" - це "використання, отримання вигоди". Тобто мова повинна йти про використання праці людини, як правило, жінки, у галузі надання останньою сексуальних послуг (примусова проституція), з метою отримання експлуататором прибутку або вигоди від такого використання. Якщо розглядати статті 154 і 303 КК України стосовно до нашої ситуації, стає очевидно, що складом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 303, повністю охоплюється склад злочину, передбачений ст. 154 Кодексу. Тим більше, що ст. 154 передбачено лише такі дії, як "примушування", а сексуальна експлуатація являє собою конкретне використання потерпілої, яке може відбуватися і з власної волі жінки. Тому остаточна кваліфікація дій злочинців повинна виглядати так: ч. 2 ст. 149 і ч. 3 ст. 303 КК України. Деякі автори вказують і на такі форми сексуальної експлуатації, як співжиття з метою систематичного надання сексуальних послуг, надання різних сексуальних послуг окремим особам.¹ Гадаємо, що з цієї точки зору можна погодитися і вона заслуговує на увагу, бо дійсно, жертва в цих випадках протиправно використовується як об'єкт надання сексуальних послуг для особистих чи інших вигод.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що більш ніж спірні тлумачення положень ст. 149 є наслідком складного її викладу. Вважаємо, що слідчі підрозділи прокуратури, так само як і судові органи, повинні обережно підходити до застосовування цих положень у правозастосовчій діяльності, оскільки від цього залежать і правильна кваліфікація, і об'єктивний розгляд кримінальних справ у суді, і обґрунтованість вироку суду.

Аналізуючи склад злочину "Торгівля людьми...", не можна не звернути увагу й на окремі помилки законодавця. Однією з них є вказівка в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України такої обов'язкової альтернативної мети, як усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях. Постановою Кабінету Міністрів України № 775 від 20 липня 1996 р. затверджено порядок передачі дітей на усиновлення, згідно з яким таке усиновлення може бути здійснено лише щодо неповнолітньої

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Кантон, 2001. - С. 350.

людини. Це підкреслює неможливість усиновлення (удочеріння) повнолітніх і тим самим виключає обґрунтованість включення такої мети до ч. 1 ст. 149 КК України. На це, до речі, указує М.І. Мельник у тексті науково-практичного коментаря, окремі положення якого нами вже розглядалися вище. Учений констатує: "Оскільки за законом усиновлення здійснюється лише щодо неповнолітньої людини, то продаж (інша оплатна передача) її з метою усиновлення в комерційних цілях не може кваліфікуватися за ч. 1, а тільки за ч. 2 ст. 149. Диспозиція ч. 1 ст. 149 у цій частині є прикладом логічної помилки законодавця".¹

Проблемним є й питання про використання потерпілого в порнобізнесі. Чинний КК України не дає тлумачення цього поняття. Етимологічне ж значення слова "порнобізнес" складається з двох об'єднаних самостійних понять: "pornē" (з грецької) - розбещення і "business" (з англійської) - будь-який вид діяльності, що надає прибуток або інші особисті вигоди. Об'єднання їх в поняття "порнобізнес" означає діяльність для отримання прибутку чи іншої вигоди за рахунок розбещення. Таке розуміння порнобізнесу було б некоректним, бо це призвело б до того, що велику кількість діянь, які, по суті, не мають ніякого відношення до бізнесу (ст.ст. 152, 153, 154, 155, 156 тощо), але за які передбачено відповідальність новим Кримінальним кодексом, треба було б називати саме цим словом. Вважаємо за правильне розуміти термін "порнобізнес" як виготовлення з метою розповсюдження або збуту, так само як розповсюдження і збут предметів, що є носіями текстової або графічної інформації, яка містить опис чи зображення в грубій, натуралістичній формі статевих органів, статевих актів чи будь-яких інших статевих зносин між людьми або між людьми та тваринами, і призначаються для збудження статевої пристрасті людини, а також використання людей у їх створенні, з метою одержання доходу чи іншої вигоди. До таких предметів можуть бути віднесені твори, картини, фотографії та інші носії, а також кіно-, та відеопродукція з указаною інформацією. Це дозволить правильно й обґрунтовано кваліфікувати дії винних у цьому осіб і виключить випадки помилкового розуміння терміна "порнобізнес". У даний час ця категорія тлумачиться і як діяльність, пов'язана зі звідництвом для проституції, сутенерством, утриманням

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Кантон, 2001. - С. 351.

будинків розпусти,¹ які, по суті, являють собою окремі самостійні діяння зі своїми, характерними лише для них ознаками. Безумовно, ці діяння, які є злочинами за КК України, теж "виконують функцію розбещення", але не більше ніж, наприклад, розбещення неповнолітніх або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом - злочини, передбачені статтями 156 та 153 КК України. За характером аморальності вони практично "рівні", та й бізнесом їх навряд чи можна назвати. Метою складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 302 (створення або утримання місць розпусти і звідництво), може бути нажива. Що ж стосується сутенерства, то для сутенера не має значення, вступить у статеві зносини повія чи ні (бо є такі клієнти, яким ці зносини зовсім не потрібні, їм, наприклад, просто необхідно поспілкуватися). Головним для нього є те, щоб жінка принесла гроші. Особа ж, яка займається порнобізнесом, на відміну від сутенера, усвідомлює той факт, що отримати прибуток вона може лише за рахунок виготовлення, розповсюдження або збуту саме порнографічних предметів.

Гадаємо, що зазначення законодавцем у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України цілого переліку цілей: сексуальна експлуатація, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях тощо - більше ніж спірне питання. Їх наявність не несе в собі ніякої додаткової оцінки злочину, а вказує лише на можливі варіанти використання потерпілого. Складається таке враження, що законодавчо більший інтерес становить саме подальше використання людини, а не те, що стосовно неї відбувається незаконна угода. Варто тільки змінити мету, і передача людини одразу ж стане такою, що не підпадає під дію ст. 149 КК України, незважаючи на те, що людина буде предметом угоди винних осіб. Вважаємо за необхідне вдосконалити диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України, виключивши з неї вказівку на згадані альтернативні цілі.

На користь такого свідчать і окремі факти, які мали місце на практиці. Слідчим управлінням СБУ Житомирської області нещодавно було розкрито злочин, пов'язаний саме з торгівлею людьми. Жертви цієї діяльності придбавались для подальшого використання в збройних конфліктах у "гарячих точках" під прикриттям працевлаштування за кордоном. У процесі розслідування було встановлено, що злочинці за кожного потерпілого отримували дуже великі

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Канон, 2001. - С. 350.

гроші.¹ Цей приклад ще раз підкреслює, що головним критерієм визначення злочину, передбаченого ст. 149 КК України, є отримання незаконного прибутку. Причому цей прибуток може мати різний вираз (грошове, матеріальне фінансування).

Щодо подальшого використання людини після здійснення стосовно неї незаконної угоди, то ці дії, безсумнівно, необхідно враховувати при кваліфікації дій винного за сукупністю злочинів. На це вказує й той факт, що винна особа, яка передає потерпілого, далеко не в усіх випадках торгівлі людьми має уявлення про його подальше використання, що ускладнює доведення вини злочинця.² Для винного головне - це одержання вигоди чи винагороди залежно від форм передачі й узагалі від умов скоєння такого злочину.

Аналіз кримінальних кодексів деяких європейських держав, у тому числі й країн колишнього СРСР, до складу якого входила Україна, у частині текстуального викладу норми про відповідальність за торгівлю людьми показує, що ця норма виглядає не так громіздко, як у КК України, і практично не містить у собі зайвої інформації, що ускладнює її розуміння.

Наприклад, у ч. 1 ст. 181 КК Республіки Білорусь 1999 року, яка має назву "Торгівля людьми", зазначено: "Дії, спрямовані на вчинення купівлі-продажу або іншої угоди щодо залежної особи в формі її передачі або заволодіння нею (торгівля людьми)".³

У КК Республіки Молдова за станом 1999 року міститься норма про кримінальну відповідальність за торгівлю дітьми та їх контрабанду (стаття 113/1). У ній, зокрема, зазначено: "Торгівля дітьми та їх контрабанда в будь-яких цілях і в будь-якій формі, у тому числі вчинені батьками або особами, які законно їх замінюють".⁴

Вважаємо за доцільне внести відповідні зміни до тексту диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України з урахуванням аналізу кримінальних кодексів інших держав. Це підвищить охоронний потенціал цієї норми і полегшить її тлумачення.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2002 р.

¹ Див.: Ехали во французский легион // Киевские ведомости. - Среда. - 2001. - 8 августа.

² Івашенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: Автореф. дис... канд. юр. наук. - К., 2000. - С. 9.

³ Див.: Уголовный кодекс Республики Беларусь: Сравнительный анализ и комментарий. - Минск: Тесей, 2000. - С. 182.

⁴ Див.: Уголовный кодекс Республики Молдова. - Кишинев, 1999. - С. 55.